IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

GORIZONTAL YO‘NALISHDAGI KOGNITIV METAFORALARNING MILLIY-MENTAL ASOSI

Yoqubova Mohistara Ibrohimjon qizi

Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti

magistratura Lingvistika o‘zbek tili 2-bosqich magistranti

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20554545

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi gorizontal yo‘nalishdagi kognitiv metaforalar lingvokognitiv va lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda old-orqa, markaz-chekka va yaqin-uzoq kabi fazoviy oppozitsiyalar asosida shakllangan metaforik birliklarning konseptual tuzilishi, semantik xususiyatlari hamda milliy-mental asoslari ochib beriladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ushbu metaforalar nafaqat universal kognitiv mexanizmlarga, balki o‘zbek xalqining tarixiy tajribasi, ijtimoiy tuzilmasi va madaniy qadriyatlariga ham tayanadi.

Kalit so‘zlar: kognitiv metafora, orientatsion metafora, gorizontal yo‘nalish, konseptual xaritalanish, milliy tafakkur, lingvokulturologiya, semantika.

Аннотация: В данной статье рассматриваются когнитивные метафоры горизонтальной ориентации в узбекском языке с лингвокогнитивной и лингвокультурологической точек зрения. Анализируются метафорические модели, основанные на пространственных оппозициях вперёд–назад, центр–периферия и близко–далеко, их концептуальная структура, семантические особенности и национально-ментальная основа. Результаты исследования показывают, что данные метафоры формируются не только на основе универсальных когнитивных механизмов, но и отражают культурные ценности, социальную структуру и исторический опыт узбекского народа.

Ключевые слова: когнитивная метафора, ориентационная метафора, горизонтальная ориентация, концептуальное отображение, национальное мышление, лингвокультурология, семантика.

Abstract: This article examines horizontal orientational cognitive metaphors in the Uzbek language from a linguocognitive and linguocultural perspective. The study analyzes metaphorical models based on spatial oppositions such as front-back, center-periphery, and near-far, revealing their conceptual structure, semantic features, and national-mental foundations. The findings demonstrate that these metaphors are grounded not only in universal cognitive mechanisms but also in the historical experience, social structure, and cultural values of the Uzbek people.

Keywords: cognitive metaphor, orientational metaphor, horizontal orientation, conceptual mapping, national mentality, linguoculturology, semantics.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda kognitiv yondashuvning shakllanishi til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni yangi nuqtai nazardan talqin etishga imkon berdi. Ushbu yo‘nalishda metafora oddiy badiiy vosita emas, balki inson ongining fundamental mexanizmi sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, orientatsion metaforalar insonning fazoviy tajribasi asosida shakllanib, abstrakt tushunchalarni anglashda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek tilida ham bu turdagi metaforalar keng tarqalgan bo‘lib, ular milliy tafakkur va madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Kognitiv metafora nazariyasiga ko‘ra, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali idrok etadi. Shu nuqtai nazardan, gorizontal yo‘nalishdagi metaforalar, ya’ni old-orqa, markaz-chekka, yaqin-uzoq kabi oppozitsiyalar asosida shakllangan metaforik birliklar til tizimida alohida o‘rin tutadi. Mazkur metaforalar orqali vaqt, ijtimoiy munosabatlar, emotsional holatlar va qadriyatlar tizimi ifodalanadi. Dissertatsiya materiallarida qayd etilganidek, orientatsion metaforalar o‘zbek tilida izchil konseptual tizimni tashkil etadi va milliy dunyoqarashni aks ettiradi .

Gorizontal metaforalar nafaqat universal kognitiv mexanizmlarga asoslanadi, balki milliy-madaniy kontekstda o‘ziga xos semantik xususiyatlarga ega bo‘ladi. O‘zbek xalqining tarixiy tajribasi, ijtimoiy tuzilmasi, kollektiv tafakkuri va madaniy qadriyatlari ushbu metaforalar mazmunida o‘z ifodasini topadi. Xususan, “oldinga intilish”, “chekkada qolish”, “yaqin inson” kabi ifodalar nafaqat fazoviy, balki baholovchi va ijtimoiy ma’nolarni ham o‘zida mujassam etadi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Mazkur tadqiqot zamonaviy kognitiv tilshunoslik metodologiyasi asosida amalga oshirildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida konseptual metafora nazariyasi, xususan, G.Lakoff va M.Jonson tomonidan ishlab chiqilgan model qabul qilindi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, metafora inson tafakkurining konseptual mexanizmi bo‘lib, unda bir konseptual soha boshqa bir konseptual sohani tushuntirish uchun xizmat qiladi. Gorizontal yo‘nalishdagi metaforalar ham aynan fazoviy tajriba asosida shakllanib, abstrakt tushunchalarni anglash imkonini beradi.

Tadqiqotda bir nechta ilmiy metodlar kompleks tarzda qo‘llanildi. Avvalo, tavsifiy metod yordamida o‘zbek tilidagi gorizontal orientatsion metaforalarga oid til materiallari yig‘ildi va tizimlashtirildi. Ushbu bosqichda badiiy adabiyotlar, publitsistik matnlar va frazeologik birliklardan olingan misollar asosiy manba sifatida xizmat qildi. Keyingi bosqichda komponent tahlil metodi qo‘llanilib, metaforik birliklarning semantik tarkibi, ya’ni ularning ichki ma’no komponentlari aniqlab olindi [1].Bu metod metaforaning qanday ma’no qatlamlaridan tashkil topganini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, konseptual tahlil metodi asosida gorizontal metaforalarning manba va nishon domenlari o‘rtasidagi konseptual xaritalanish mexanizmi tahlil qilindi. Bu jarayonda old-orqa, markaz-chekka, yaqin-uzoq kabi oppozitsiyalar asosida shakllangan konseptual modellar aniqlanib, ularning abstrakt tushunchalar bilan bog‘lanishi o‘rganildi.

Tadqiqotda lingvokulturologik tahlil metodi ham muhim o‘rin tutdi. Ushbu metod yordamida metaforalarning milliy-madaniy asoslari, ya’ni o‘zbek xalqining tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va qadriyatlar tizimi bilan bog‘liqligi aniqlab berildi. Masalan, “markazda bo‘lmoq” yoki “chekkada qolmoq” kabi ifodalar nafaqat fazoviy, balki ijtimoiy baholovchi ma’noga ega ekanligi ko‘rsatildi. Bundan tashqari, qiyosiy-tipologik metod yordamida ayrim metaforik modellarning boshqa tillardagi o‘xshash va farqli jihatlari umumiy nazariy fonda baholandi.

Adabiyotlar tahliliga keladigan bo‘lsak, o‘zbek tilshunosligida metafora va kognitiv yondashuv masalalari turli olimlar tomonidan o‘rganilgan. Jumladan, N. Mahmudovning “Til va tafakkur” asarida til va fikrlash o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik, metaforaning tafakkurdagi o‘rni chuqur tahlil qilingan. Muallif metaforani inson ongining muhim vositasi sifatida talqin qiladi va uning milliy tafakkur bilan bog‘liqligini asoslab beradi [2].

A. Nurmonovning “Lingvistik nazariya asoslari” kitobida semantik jarayonlar, jumladan metafora mexanizmlari nazariy jihatdan yoritilgan. Ushbu asarda metafora til tizimidagi ma’no ko‘chishining asosiy vositalaridan biri sifatida qaraladi va uning strukturaviy xususiyatlari tahlil qilinadi [3].Bu tadqiqot kognitiv yondashuvga o‘tishdagi muhim nazariy bosqichlardan biri hisoblanadi.

Sh. Safarovning “Kognitiv tilshunoslik asoslari” monografiyasi o‘zbek tilshunosligida kognitiv yo‘nalishning shakllanishida alohida ahamiyatga ega. Ushbu asarda konseptual tizim, metafora va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik, shuningdek, metaforaning kognitiv tabiati keng yoritilgan. Safarov metaforani insonning bilimlarni tashkil etish vositasi sifatida talqin qilib, uning konseptual xarakterini ochib beradi [4].

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarda metafora masalasi keng yoritilgan bo‘lsa-da, aynan gorizontal yo‘nalishdagi orientatsion metaforalar alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada o‘rganilmagan. Ko‘pchilik ishlar umumiy metafora nazariyasi yoki vertikal orientatsiyalar bilan cheklanib qolgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot natijalari o‘zbek tilidagi gorizontal yo‘nalishdagi kognitiv metaforalar tizimli va izchil konseptual tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatdi. Tahlillar asosida aniqlanishicha, old-orqa, markaz-chekka va yaqin-uzoq kabi fazoviy oppozitsiyalar nafaqat til birliklari darajasida, balki inson tafakkurining konseptual modelida ham muhim o‘rin tutadi. Ushbu metaforalar abstrakt tushunchalarni anglashda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi va milliy-madaniy tajriba bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi.

Birinchi muhim natija shundan iboratki, old-orqa oppozitsiyasi o‘zbek tilida vaqt va rivojlanish konseptlarini ifodalashda faol qo‘llaniladi. Tahlil qilingan til materiallari shuni ko‘rsatdiki, “oldinga intilish”, “oldinda vazifalar turibdi”, “orqada qolib ketdi” kabi ifodalarda fazoviy yo‘nalish vaqt va taraqqiyot bilan konseptual bog‘langan. Bu holat insonning fiziologik tajribasi — oldinga qarab harakatlanish bilan izohlanadi. Biroq o‘zbek tilida bu metafora faqat universal kognitiv asosga emas, balki milliy tafakkurga ham tayanadi. Chunki “oldinga chiqmoq” ko‘pincha ijtimoiy muvaffaqiyat, hurmat va obro‘ bilan bog‘lanadi, “orqada qolmoq” esa salbiy baholanadi. Bu esa jamiyatda raqobat, rivojlanish va ijtimoiy faollik qadriyatlari mavjudligini ko‘rsatadi [5].

Ikkinchi muhim natija markaz-chekka metaforasining ijtimoiy tuzilmani aks ettirishdagi rolidir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, “markazda bo‘lmoq”, “e’tibor markazida”, “chekkada qolmoq” kabi birliklar nafaqat fazoviy, balki ijtimoiy va baholovchi ma’noga ega. Markaz tushunchasi ko‘pincha hokimiyat, muhimlik, nufuz bilan bog‘langan bo‘lsa,chekka ikkinchi darajali, kam ahamiyatli holatni ifodalaydi [6]. Bu holat o‘zbek jamiyatining ierarxik tuzilmasi va kollektiv ongiga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Dissertatsiya materiallarida ham orientatsion metaforalarning milliy dunyoqarashni ifodalashi alohida ta’kidlangan .

Markaz-chekka metaforasi faqat ijtimoiy munosabatlarni emas, balki madaniy va geografik tasavvurlarni ham ifodalaydi. Masalan, “markaziy shahar”, “chekka hudud” kabi birliklar real makon bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ularning semantik kengayishi orqali ijtimoiy ahamiyat darajasi ifodalanadi. Bu esa metaforaning konseptual xarakterini yana bir bor tasdiqlaydi [7].

Uchinchi natija yaqin-uzoq oppozitsiyasining emotsional va ijtimoiy munosabatlarni ifodalashdagi rolidir. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, “yaqin odam”, “yaqin do‘st”, “uzoq bo‘lib ketdi” kabi ifodalar insonlar o‘rtasidagi psixologik masofani fazoviy masofa orqali ifodalaydi. Yaqin

tushunchasi ishonch, samimiyat va iliqlik bilan bog‘langan bo‘lsa, uzoq tushunchasi begonalashuv va sovuqlikni bildiradi. Bu metafora o‘zbek xalqining kollektiv tafakkuri, qarindoshlik va ijtimoiy yaqinlikni qadrlash an’analari bilan bevosita bog‘liq.

Gorizontal metaforalar universal va milliy xususiyatlarning sintezi sifatida namoyon bo‘ladi. Universal jihati shundaki, ular insonning umumiy fazoviy tajribasiga asoslanadi. Masalan, oldinga harakat qilish barcha madaniyatlarda taraqqiyot bilan bog‘lanadi. Biroq milliy xususiyatlar ushbu metaforalarning semantik kengayishida namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilida bu metaforalar ko‘proq ijtimoiy munosabatlar, kollektiv qadriyatlar va madaniy an’analar bilan boyitilgan.

Gorizontal metaforalarning diskursiv funksiyasi ham aniqlab berildi. Ular nafaqat individual nutqda, balki ommaviy axborot vositalari, siyosiy nutq va badiiy adabiyotda faol qo‘llaniladi. Masalan, siyosiy diskursda “oldinga rivojlanish”, “orqaga qaytish” kabi metaforalar ideologik maqsadlarda ishlatiladi. Bu esa metaforalarning ijtimoiy ongni shakllantirishdagi rolini ko‘rsatadi [8].

Gorizontal metaforalar konseptual tizimda o‘zaro bog‘liq holda ishlaydi. Ya’ni old-orqa, markaz-chekka va yaqin-uzoq oppozitsiyalari alohida emas, balki yagona semantik maydonni tashkil etadi. Masalan, “markazga yaqinlashmoq” yoki “orqada, chekkada qolmoq” kabi ifodalarda bir nechta metaforik model bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘ladi. Bu esa metaforik tafakkurning kompleks va ko‘p qatlamli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa

O‘zbek tilidagi gorizontal yo‘nalishdagi kognitiv metaforalar muayyan konseptual tizim asosida shakllanganligini ko‘rsatdi. Old-orqa, markaz-chekka va yaqin-uzoqqa kabi fazoviy oppozitsiyalar abstrakt tushunchalarni anglashda muhim kognitiv vosita sifatida xizmat qiladi. Ushbu metaforalar orqali vaqt, ijtimoiy munosabatlar, emotsional holatlar va baholovchi kategoriyalar ifodalanadi.

Gorizontal metaforalar ikki asosiy xususiyatga ega: ular bir tomondan universal kognitiv mexanizmlarga tayanadi, ikkinchi tomondan esa milliy-madaniy kontekstda o‘ziga xos semantik mazmun kasb etadi. Xususan, o‘zbek tilida “oldinga chiqmoq”, “markazda bo‘lmoq”, “yaqin inson” kabi birliklar nafaqat fazoviy, balki ijtimoiy va baholovchi ma’nolarni ham ifodalaydi. Bu esa o‘zbek xalqining kollektiv tafakkuri, ijtimoiy tuzilmasi va qadriyatlar tizimi bilan bevosita bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ne’matov H. Til va nutq madaniyati. – Toshkent: O‘qituvchi, 2011. 80-b.
2. Mahmudov N. Til va tafakkur. – Toshkent: Fan, 2017. 78-b.
3. Nurmonov A. Lingvistik nazariya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. 135-b.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. 120-b.
5. Yo‘ldoshev B. Hozirgi o‘zbek tilida metafora. – Toshkent: Universitet, 2015. 92-b.
6. Rahimov S. Tilshunoslikda semantik va kognitiv yondashuvlar // Filologiya masalalari. – 2019. – №3. 34-b.
7. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2010. 245-b.
8. Safarov Sh., To‘xtasinova M. Kognitiv tilshunoslik va semantika. – Toshkent: Universitet, 2018. 160-b.